

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПРАВ ЛЮДИНИ

УДК 341(438)(092)

БЕМ М. В.,

аспірант кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ Р. ЛЕМКІНА ЩОДО КВАЛІФІКАЦІЇ ОКРЕМИХ ПРИКЛАДІВ МАСОВИХ ПОРУШЕНЬ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ЗЛОЧИНУ «ГЕНОЦИДУ»

Анотація. Стаття присвячена аналізу міжнародно-правових поглядів Р. Лемкіна щодо кваліфікації окремих прикладів масових порушень прав людини як злочину «геноциду».

Ключові слова: геноцид, міжнародно-правові погляди, права людини, Р. Лемкін.

Постановка проблеми. В історію міжнародного права і людства загальом Рафал Лемкін (1900-1959) увійде в першу чергу як видатний правник, автор терміну «геноцид», невтомний борець за імплементацію цього поняття в практику міжнародних правовідносин. Проте особистість Р. Лемкіна була багатогранною і він залишив по собі велику наукову спадщину в різних сферах, яка, на жаль, і досі залишається маловивченою і практично невідомою широкому загалу. До такої спадщини Р. Лемкіна, зокрема, належать його дослідження з історії геноциду, в яких він аналізує окремі історичні події крізь призму юридичного розуміння поняття «геноцид», яке він пропонував у своїх працях.

Як відзначає Д.Й. Шаллер, він: «...був не «лише» впливовим правником, а й також істориком, що є фактом, який досі ігнорують більшість дослідників геноциду» [1, р. 531]. Можна погодитися з вченим і констатувати, що ця частина наукового доробку Лемкіна ще потребує свого ґрунтовного

дослідження. Зокрема, особливий інтерес для науки міжнародного права мають його міжнародно-правові погляди щодо кваліфікації окремих фактів протиправних дій як злочину геноциду.

Відповідно, **метою** цієї статті є вивчення міжнародно-правових поглядів Р. Лемкіна щодо кваліфікації деяких історичних подій, в ході яких мали місце масові порушення прав людини, як злочину геноциду відповідно до міжнародно-правової концепції, розробленої цим вченим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що в науці міжнародного права існують окремі дослідження присвячені цій частині наукової спадщини Р. Лемкіна. Зокрема, історично-правову спадщину Р. Лемкіна вивчали такі зарубіжні вчені як А.Д. Мозес, М.А. Макдоннел, Дж. Саркін, Д. Стоун, Д.Й. Шаллер та ін. У вітчизняній науці окремих аспектів цього питання торкалися в своїх працях М.М. Антонович, В.І. Марочко, Р. Сербин тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи історико-правову спадщину Р. Лемкіна, не слід забувати, що вчений не був професійним юристом, а не істориком, що й зумовлює певні особливості його праць з історії геноциду. Як наголошує Д. Стоун: «...слід пам'ятати, що Лемкін не писав як історик. Хтось може вважати його методологію недостатньою для здійснення визначного вкладу в історіографію» [1, р. 541]. З таким твердженням слід погодитися і ще раз підкреслити, що ці праці Лемкіна, в першу чергу, носять *історично-правовий*, а не просто *історичний характер* і тому видається доцільним їх дослідження саме в контексті міжнародно-правових поглядів цього вченого.

Зокрема, в останній період свого життя 1953-1959 р. вчений готував масштабне дослідження присвячене проблематиці геноциду. Воно мало б складатися з чотирьох частин: першої, яка б називалася «Вступ до вивчення геноциду» (англ. Introduction to the Study of Genocide) і трьох присвячених історії геноциду. На жаль, всі спроби Р. Лемкіна отримати кошти для видання цієї праці виявилися невдалими і його напрацювання так і залишилися у вигляді рукописів [2], що зберігаються в американських архівах, зокрема в містах Цинциннаті та Нью-Йорку.

Найбільш дослідженими є міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна щодо кваліфікації як «геноциду» таких історичних подій, як: політики колоніальних адміністрацій європейських держав в Африці в кін. ХІХ–на поч. ХХ ст. [3; 4, р. 447-452], українського Голодомору 1932-1933 рр. [5, с. 21-30], дій європейських колонізаторів проти корінного населення Америки [6, р. 501-529]; стосовно Голокосту [1, Рр. 539-550]; та геноциду вірменського народу 1915 р. [11, р. 125-135]. Оскільки міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна щодо Голокосту та Голодомору вже були предметом наукових публікацій автора [7, с. 175-180], то в цій статті видається за доцільне зосередитися на поглядах вченого з приводу інших масових порушень прав людини, зокрема: колонізаційної політики Іспанії в Америці в ХVІ ст.; дій

німецької колоніальної адміністрації в Африці на поч. XX ст.; вірменського геноциду 1915 р.

Міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна щодо кваліфікації колонізаційної політики Іспанії в Америці в XVI ст. як злочину геноциду. Як відзначають М.А. Макдоннел та А.Д. Мозес, в архівних працях Лемкіна щодо історії геноциду можна знайти значну кількість напрацювань, які стосуються європейської колонізації Нового Світу – Америки та кваліфікації, які мали місце в ході цієї колонізації, як геноциду [6, р. 501-502].

Розглядаючи це питання, в першу чергу, Лемкін наголошував на тому, що індіанські цивілізації, які існували на території Північної та Південної Америки, до їх відкриття у 1492 р. (ацтеки (сучасна Мексика), майя (сучасна Центральна Америка), інки (сучасні Перу та Еквадор) тощо), перебували на порівняно високому ступені суспільного та культурного розвитку, але впали жертвою бажання іспанських колонізаторів-конкістадорів до загарбництва, багатства і пригод. Причинами того, що вони не зуміли успішно протистояти завоюванню, вчений називав у першу чергу внутрішні протиріччя, кризи і громадянські війни, які роздирали ацтеків, майя та інків [6, р. 505-506].

Лемкін виділяє три основні методи геноциду, які застосовувалися іспанською владою проти місцевого населення. У першу чергу це були фізичні методи, тобто фізичне знищення. Він виділяв три види такого фізичного знищення, яке застосовувалося іспанцями: попереджувальне знищення через побоювання повстання корінного населення (напр., різня, яку влаштували конкістадори на чолі з Кортесом в м. Чолула в 1519 р.); *знищення, в ході придушення повстань*, для ліквідації повстанців і припинення виступів проти колоніальної влади; *знищення задля розваги* (напр., використання людей для тренування собак і т.п.) [6, р. 506-507].

Щодо *біологічних методів* геноциду, які застосовувалися іспанцями, Р. Лемкін виділяв два основні види їх застосування. До першого виду він відносив злочинні дії щодо жінок і дітей: «індіанські жінки не просто підлягали дискримінації, а й поповнювали гареми іспанських колонізаторів... Той факт, що виснажені матері-рабині часто були не в стані доглядати за своїми дітьми, також призводив до вимирання раси... Діти ж не отримували належного догляду з боку іспанців». Другим видом, з його точки зору, було рабство, яке призводило до виснаження, підвищення смертності і т. п. [6, р. 507].

Нарешті, *культурні методи* геноциду, які застосовувалися іспанцями, в розумінні Лемкіна полягали в знищенні місцевих еліт; насадженні християнства та іспанської і латинської мов; забороні місцевих звичаїв та ритуалів, національного одягу; поширенні алкогольних напоїв і споживанні місцевого населення; руйнуванні архітектурних пам'яток тощо [6, р. 508-509].

Таким чином, можна констатувати, що Р. Лемкін вважав, що дії іспанської колоніальної влади проти корінного населення Америки носили характер геноциду. Він стверджував, що ці дії відповідають методам гено-

циду, які він розробив і запропонував в своїй основній книзі «Правління держав «осі». У той же час дослідники міжнародно-правових поглядів Лемкіна, роблять застереження щодо джерельної бази (напр., авторства Б. де Лас-Касаса), якою користувався Лемкін, як такої, яка часто надто ідеалізувала індіанське населення і демонізувала іспанців [6, р. 504].

Міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна щодо дій німецької колоніальної адміністрації в Африці на поч. XX ст. Наприкінці XIX ст. Німеччина провадила активну колонізаційну політику в Африці, зокрема на території сучасної Намібії. У 1903 р. племена гереро і нама, які мешкали на території Намібії підняли повстання. За наслідками боротьби у 1904-1908 рр. чисельність гереро, за приблизними оцінками, скоротилася з 80 тисяч до 15 тисяч осіб [8]. Більшість з них загинула внаслідок бойових дій, репресій німців під час ув'язнення в концтаборах і вимушеної втечі через пустелю Калахарі на території, що контролювалися британцями.

В архівах Лемкіна є два рукописи присвячені геноциду гереро: один незакінчений і без назви на 17 сторінок і другий під назвою: «Німці в Африці» на 52 сторінки, де вчений так само торкається цього питання. Обидва манускрипти зберігаються в Центрі американських єврейських архівів імені Джейкоба Рейдера Маркуса в м. Цинциннаті [10, р. 538].

На думку Лемкіна, повстання гереро і подальші трагічні події були викликані політикою німецької колоніальної адміністрації, яка складалася з низькокваліфікованих фахівців [10, р. 533]. Вони не намагалися вибудувати відносини із місцевими племенами та їх вождями, як це робили британці, що створили систему «непрямого управління», не відбираючи у місцевих вождів влади над місцевим населенням [10, р. 533]. Натомість, як стверджував Лемкін, вожді гереро були позбавлені своєї влади і їм було делеговано лише повноваження щодо найму робочої сили. В разі, якщо ж вони не справлялися зі своїми обов'язками, то до них застосовувалися жорстокі покарання [10, р. 533].

Коментуючи безпосередньо трагічні події, Лемкін наголошував, що: «німці ввели у своєму управлінні африканськими колоніями прусську військову систему, систему жорстокості і гноблення... Пруський мілітаризм був заснований на принципах терору і сили» [10, р. 533-534]. Зокрема він наводив так протиправні дії, які здійснювалися німця проти гереро: розстріли, повішення, голод, тілесні покарання, примушування до проституції, розділення сімей, постійне скорочення народжуваності [10, р. 534].

Хоча Лемкін не використовував термін «геноцид» по відношенню до подій 1904-1908 рр. в Німеччині в тексті, але в той же час глава його незакінченого рукопису, присвяченого заходам, які вживалися німцями для придушення повстання гереро і їх наслідкам, носить назву «Геноцид» [3, р. 104], що дозволяє дійти висновку, що він розглядав їх саме як цей злочин.

Крім того, ті дії німців, які він наводить, однозначно співпадають зі змістом поняття геноциду в трактуванні Р. Лемкіна, яке він висловлював в своїх опублікованих працях, зокрема і в «Правлінні держав «осі» в окупованій Єв-

ропі» [9, р. 79]. Окремі вчені, як і у випадку з поглядами Лемкіна щодо геноциду корінного населення Америки, роблять застереження щодо об'єктивності таких суджень Р. Лемкіна. Так, німецький науковець Д.Й. Шаллер вважає, що Лемкін не був в достатній мірі проінформований про події в Намібії. Також він вказує, що ключовим джерелом оцінки тих подій стали повідомлення британців з Південної Африки і ті джерела, які мали на меті однозначну дискредитацію німців [10, р. 532-533]. Проте в той же час сам факт, що ці дії привернули увагу автора поняття «геноцид», який займався дослідженням історії цього явища, уже свідчить про існування певних підстав для цього.

Як підсумок варто зазначити, що в своїй науковій діяльності Р. Лемкін часто звертався до історичних прикладів злочину геноциду та проводив їх аналіз з точки зору власної міжнародно-правової концепції злочину геноциду. До кожного з цих випадків він підходив надзвичайно ретельно, особливої уваги заслуговує його об'єктивність. Висновки вченого з кожного конкретного такого випадку можуть служити вагомим аргументом при юридичній кваліфікації кожної з цих подій.

Міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна щодо геноциду вірменського народу 1915 р. Трагічні події 1915 р., коли влада османської Туреччини здійснювала масові вбивства вірменського населення, чорною сторінкою вписана в історію людства. Саме цей факт став поштовхом спершу для розробки міжнародно-правової системи захисту національних меншин, а згодом – і для розробки Лемкіним концепції злочину «геноциду».

Через майже сто років після тих трагічних подій питання визнання їх геноцидом на міжнародному рівні залишається відкритим, в основному через супротив Туреччини, яка всіляко заперечує таку кваліфікацію. В архівах Лемкіна, збереглися два неназвані рукописи Р. Лемкіна присвячені цьому питанню: на 139 і на 6 сторінок відповідно. Їх детально аналізували, зокрема, Дж. Купер [10, р. 250-252] та С.Л. Джейкобс [11, р. 125-135].

З цих двох документів особливу цінність для дослідження міжнародно-правових поглядів Р. Лемкіна має більший за обсягом рукопис, оскільки в шестисторінковому, за словами С.Л. Джейкобса, лише наводяться кілька додаткових прикладів, цитуються кілька джерел і констатується героїзм вірменського народу, який боровся проти винищення турецькою владою [11, р. 132].

В першу чергу, говорячи про геноцид вірменського народу, Р. Лемкін проводив паралелі між ним та Голокостом єврейського народу під час Другої світової війни, вказуючи на схожості в соціальному становищі і суспільній ролі обох груп [10, р. 250]. Більш того: розглядаючи цей геноцид він не обмежувався винятково періодом 1915-1916 рр., а торкався і його передумов, а саме подій 1890-1900-х рр. [10, р. 251]. Саме існування вірменського народу, з точки зору міжнародно-правових поглядів Р. Лемкіна, було об'єктом цього злочину, а фізичне винищення – складало *об'єктивну сторону*.

Суб'єктом злочину геноциду в цьому випадку, за концепцією Р. Лемкіна, виступав «...Оттоманський (турецький – авт.) уряд, як політично-ре-

лігійна система..», у якій «...не було місяця... для осіб християнського віросповідання» [10, р. 251] та. Саме релігійні мотиви, з точки зору вченого, становили суб'єктивну сторону злочину геноциду при вчиненні цього злочину: «Переслідування вірмен, потужного християнського елемента, що існував у серці релігії Мухаммеда, був неминучим...» [11, р. 132].

Ми вважаємо, що з цим твердженням вченого можна погодитися лише частково. Справді, релігійний фактор був одним із ключових елементів суб'єктивної сторони геноциду вірмен у 1915 р. Проте навряд чи він міг стати головною мотивацією, після майже п'ятсотлітнього спільного існування турецьких мусульман і вірменських християн на території Туреччини. Швидше за все, мав місце збіг різних обставин, у тому числі політичних, релігійних, соціальних тощо.

Зрештою, сам Лемкін наголошував на особливому соціальному становищі вірменського населення в Туреччині в той період, вказуючи, що в середовищі вірмен була дуже велика кількість ремісників, інтелектуалів, торговців, кваліфікованих робітників тощо [10, р. 251] та На різноманітні мотиви при вчиненні геноциду наголошують й інші дослідники, зокрема Д. Блоксхем, який підкреслює, що: «Вірменський геноцид, був мабуть архетипним прикладом націоналістичного геноциду». Щоправда, згодом він вказує, що і такі фактори, як біологічний расизм та релігійний фанатизм, певною мірою справили вплив на його виконавців [12, р. 44].

Таким чином, можна констатувати, що аналіз міжнародно-правових поглядів Р. Лемкіна дає змогу зробити висновок, що вчений однозначно кваліфікував масове винищення вірменського народу турецькою владою у 1915 р. однозначно розглядалося ним як злочин геноциду. Лемкін підкреслював те, що турецька влада проводила систематичну політику знищення вірменського народу і саме його існування було головною ціллю цих дій.

Така міжнародно-правова позиція Р. Лемкіна загалом збігається із тією точкою зору на юридичну кваліфікацію цього злочину, який на сьогодні висловлюють в науці міжнародного права. Так, російський вчений Ю.Г. Барсегов вважає, що: «Геноцид вірмен повністю відповідає складу цього міжнародного злочину і підпадає під його визначення в міжнародному праві» [13, с. 30].

Висновки. У своїх працях, Р. Лемкін неодноразово звертався до окремих історичних подій, які він розглядав крізь призму власної концепції геноциду. Аналіз цих праць дозволяє провести юридичну кваліфікацію цих подій відповідно міжнародно-правових поглядів Р. Лемкіна щодо злочину «геноцид». Зокрема, в своїй науковій роботі вчений торкався питань, геноциду вірмен у 1915 р., геноциду африканських племен гереро і нама з боку німецької влади на початку XX ст., а також колонізаційної політики іспанської влади в Центральній та Південній Америці у XVI ст. Аналіз міжнародно-правових поглядів вченого щодо цих історичних подій дає змогу однозначно стверджувати, що Р. Лемкін усі ці факти кваліфікував як геноцид. Позиція вченого з цього питання може бути в подальшому використана як вагомий аргумент в дискусіях щодо юридичної кваліфікації цих трагічних подій.

Література:

1. Stone D. Raphael Lemkin on the Holocaust / D. Stone // Journal of Genocide Research. Special issue: Raphael Lemkin: the 'founder of the genocide convention' as a historian of mass violence. – December 2005. – Vol. 7, Iss. 4. – Pp. 539-550.
2. Raphael Lemkin Project / The Center for the Study of Genocide, Conflict Resolution, and Human Rights of Newark College of Arts and Sciences [Electronic source]. Cit. 20.10.2012. Retrieved from – <http://www.ncas.rutgers.edu/center-study-genocide-conflict-resolution-and-human-rights/raphael-lemkin-project-0>.
3. Sarkin J. Colonial genocide and reparations claims in the 21st century: the socio-legal context of claims under international law by the Herero against Germany for genocide in Namibia, 1904–1908 / J. Sarkin. – Westport, Connecticut-London: Praeger Security International, 2009. – x, 309 P.
4. Shaller D. J. From the Guest Editors: Raphael Lemkin: the “founder of the United Nation’s Genocide Convention” as a historian of mass violence / D.J. Shaller, J. Zimmerer // Journal of Genocide Research. Special issue: Raphael Lemkin: the 'founder of the genocide convention' as a historian of mass violence. – December 2005. – Vol. 7, Iss. 4. – Pp. 447-452.
5. Сербин Р. Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду / Р. Сербин // Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Р. Сербин (ред.), Стасюк О. (упор.). – К. : Майстерня книги, 2009. – С. 21-30.
6. McDonnell M.A. Raphael Lemkin as historian of genocide in the Americas / M.A. McDonnell, A.D. Moses // Journal of Genocide Research Special issue: Raphael Lemkin: the 'founder of the genocide convention' as a historian of mass violence. – December 2005. – Vol. 7, Iss. 4. – Pp. 501-529.
7. Бем М. В. Голокост та Голодомор в контексті міжнародно-правових поглядів Р. Лемкіна щодо концепції злочину геноциду / М. В. Бем // Європейські перспективи. – 2013. – № 4 – С. 175-180
8. UN Whitaker Report on Genocide, 1985 [Electronic source]. Cit. 23.07.2013. Retrieved from – <http://www.preventgenocide.org/prevent/UNdocs/whitaker/section5.htm>.
9. Lemkin R. Axis rule in occupied Europe : laws of occupation, analysis of government, proposals for redress / R.Lemkin ; with new introduction by S.Power. – Clark, N.J. : Lawbook Exchange, 2005. – x, xxxvii, 674 P.
10. Cooper J. Raphael Lemkin and the Struggle for the Genocide Convention / J. Cooper. – New York: Palgrave Macmillan Ltd, 2008. – viii, 338 P.
11. Jacobs S.L. Raphael Lemkin and the Armenian Genocide / S.L. Jacobs // Looking backward, moving forward : confronting the Armenian Genocide / R. G. Hovannisian (edt). – New Brunswick, N.J. : Transaction Publishers, 2003. – Pp. 125-135.
12. Bloxham D. Determinants of the Armenian Genocide / D. Bloxham // Looking backward, moving forward : confronting the Armenian Genocide / R. G. Hovannisian (edt). – New Brunswick, N.J. : Transaction Publishers, 2003. – P. 23-50.
13. Барсегов Ю. Г. Геноцид армян – преступление против человечества : (О правомерности термина и юридической квалификации) / Ю. Г. Барсегов. – Ер. : Айастан, 1990. – С. 30.

Бем М. В. Международно-правые взгляды Лемкина относительно квалификации отдельных примеров массовых нарушений прав человека как преступления «геноцида»

Аннотация. Статья посвящена анализу международно-правовых взглядов Р. Лемкина относительно квалификации отдельных примеров массовых нарушений прав человека как преступления «геноцида».

Ключевые слова: геноцид, международно-правовые взгляды, права человека, Р. Лемкин.

Bem M. International legal views of R. Lemkin concerning the qualification of the certain historical facts of the massive human rights violations as a crime of «genocide»

Summary. The article is devoted to the international legal views of R. Lemkin concerning the qualification of the certain historical facts of the massive human rights violations as a crime of «genocide».

Key words: genocide, international legal views, human rights, R. Lemkin.